

Василь Яременко,
кандидат історичних наук,
доцент Хмельницького національного університету

ПРО ПІДСТАВИ ВИКОРИСТАННЯ АВТОРИТЕТУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ УСТИМА КАРМАЛЮКА (КАРМАНЮКА): ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ ТА ІСТОРІОСОФСЬКИЙ РОЗГЛЯД

Стаття присвячена аналізу текстів та деяких аспектів історіософії Тараса Шевченка для з'ясування сприйняття ним постаті Устима Кармалюка (Карманюка), щоб не подавати цю особу в одновимірному і неточному тлумаченні, спираючись і на авторитет великого поета. Висловлені міркування з приводу пам'яток, дотичних до так званої «Кармалюкіани».

Ключові слова: Тарас Шевченко, Устим Кармалюк, розбійництво, псевдофольклор, пісня, іронія, історіософія, христосоцентризм.

Була реальна історична людина, представника так званого «соціального розбійництва», подолянин Устим Якимович Карманюк (10. 03. (27. 02) 1787 – 22. (10). 10. 1835)¹ і його, – на сьогоднішній день вже достатньо міфологізований за допомогою, вважаю, виключно літературного, а не народного наративу, – образ народного месника. При трактуванні цієї постаті в обох формах люблять посилалися на авторитет Тараса Шевченка. Виникає питання, наскільки це доречно і коректно по відношенню до українського генія? Адже, в спогадах про Шевченка та його художніх творах за Кармалюка не згадується, а в інших матеріалах є всього три записи, що лише певною мірою причетні до нього. Отже, спочатку проведемо їх текстологічний аналіз.

Перший запис – вірш пісенної форми в альбомі 1846-1850 рр. (№ 108, арк. 10, 11, 11зв.), який починається словами «Ой, Кармалюче, по світу ходиш». Цей текст записаний до альбому рукою Шевченкового знайомого учителя географії кам'янецької гімназії Петра Чуйкевича. У ньому є численні виправлення рукою Шевченка з його ж припискою: «Кам'янець. 1846 літа, 3 октябрю. Од Петра Чуйкевича»². «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» аж ніяк не віднесеш до народних пісень. На це вказує лексика

1 Див.: Любченко В. Б. Кармалюк / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 115-116.

2 Повне зібрання творів: У 12 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5. – С. 458 (коментар). (Далі посилання на це видання буде робитися в тексті із зазначенням першою цифрою тому і номерів сторінок)

(«ісказав», «пійдеш», шляхетське ім'я «Магдалина», русизми «платє», «пулі»)тарозмір,щоприлаштованийдоритмумазурки—складів(5+5)+(5+5)³. А найпереконливіше про це свідчать правки в тексті самого Шевченка. Їх не менше двадцяти. Зокрема, поет виправив: «платє» на «броню»; «Кармелюк» на природну для української мови звертальну форму «Кармелюче» (не скрізь); «єдну» на «одну» (не скрізь); вилучив майже оксюморон «білолицю, рум'яну», залишивши лише «білолицю»⁴. Шевченко, який був заоханий у народні українські пісні і добре їх знав, не міг доволити собі подібне препарування, якби дійсно вважав запис Чуйкевича народною піснею. І хіба записують до альбому народну пісню для того, щоб негайно в ній зробити численні зміни? Гадаю, що це питання риторичне. Щоб пояснити цей факт, треба також врахувати одну особливість у ставленні українського дворянства до фольклору в перші десятиліття XIX ст., на які припадає початковий етап українського етнокультурного відродження. Дослідники констатують наступне: тоді, як «значна частина інтелігенції береться записувати фольклор, ... дехто починає підробляти і видавати за народні власні творіння»⁵. «Фальшування й підроблення творів народної словесності – річ звичайна на початку національного відродження, – згадаймо хоча б знаменитий «Каледворський рукопис» у чехів. Ентузіасти – народники, не знаходячи у народа того, чого їм хотілося б, самі складають відповідні твори й пускають їх як народні»⁶ – стверджував і С. Єфремов, коли аналізував літературу того часу. Петро Чуйкевич у своєму творі «Що вимагається від ліричного поета сучасного?» приходив до висновку, що «найкращий зразок ліричних поезій сучасних – це пісні»⁷. Про нього як активного збирача правдивих народних переказів і особливо пісень свідчить те, що два його зошити з піснями були надані для користування М. Максимовичу і сьогодні зберігаються в ІР НБУВ⁸, а записи пісень, зроблені в місті Рівне на Волині, були вміщені в рукописному збірнику П. Куліша⁹. Останній також надрукував і почуту Чуйкевичем легенду «про козака Степана Плаху» як варіант народних розповідей про Палія і

3 Див.: Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький // Пам'яті Т. Г. Шевченка: зб. статей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. – К., 1939. – С. 346.

4 Шевченко Т. Повне зібрання творів у десяти томах. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1957. – Т. 6. – С. 270-271, 330.

5 Пісні та романси українських поетів / упоряд., вступ. стаття і прим. Г. Нудьги. В 2 т. – К.: Радянський письменник, 1956. – Т. 1. – С. 41.

6 Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 241 (примітка).

7 Подаю за: Жур П. Шевченківський Київ / П. Жур. – К.: Дніпро, 1991. – С. 25.

8 Див.: Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841-1850. – С. 420 (коментарі).

9 Див.: Кирило-Мефодіївське братство. У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 475 (примітка).

Мазепу¹⁰. А ще він згадував як у 1841 році Чуйкевич, будучи студентом, під час місячного перебування в карцері заспівав йому пісню «Гомін-гомін» і почуте ввело його в «правдивий extase»¹¹. Навряд, щоб такий поціновувач народної пісні належав до літературних містифікаторів під неї, але як філолог за освітою він не міг і оминати увагою зразки псевдофольклору. Тому 3 жовтня 1846 року він «почастував» (записав власною рукою чорнилом в альбомі) Шевченка не лише двома добротними народними піснями «Пливе жука з Кременчука» і «Зійшла зоря ізвечора» (два фрагменти останньої поет пізніше використав у повістях «Близнецы» і «Прогулка с удовольствием и не без морали» та поемі «Марина»), а й підробкою. Прикметно, що під двома першими, дійсно народними піснями, він поставив дату і своє прізвище, а під аналізованим текстом – нічого. Отже, швидше всього, що «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» – це не його власний твір, а привезений з Волині. Там свого часу учасники кола графа В. Ржевуського у своїх маєностях розповсюджували власні твори, зокрема і пісні про Кармалюка, які продукувалися передусім у Саврані на Поділлі¹². Чуйкевич міг про цей чи подібний твір почути і від свого колеги по Рівненській гімназії у 1844 році Миколи Костомарова. Той згадував в «Автобиографии» про Волинь: «Я уехал оттуда с большим ворохом народных песен и записанных преданий и рассказов; некоторые были собраны мною лично, другие доставлялись моими учениками, которых я заохотил по случаю поездок их к родным на вакационное время собирать и доставлять мне народные памятники»¹³. Пізніше історик уклав збірку з коментарями «Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году», вперше надруковану в «Малорусском литературном сборнике», виданому Д. Мордовцем у Саратові у 1859 році¹⁴. Прикметно, що пісень про Кармелюка чи «пісні Карманюка» там немає¹⁵, хоч і відомо, що Костомаров у грудні 1844 року своєму другу К. Сементовському з Рівного повідомляв таке: «Тепер тут в ходу малоросійська пісня про Кармелюка, створена в пізніший час народом. Цей Кармелюк жив не так давно і

10 Див.: Записки о Южной Руси. В двух томах. Издал П. Кулиш. Репринтне видання. – К.: Дніпро, 1994. – Т. 1. – С. 116-121.

11 Куліш П. Вказ. праця. – С. 77.

12 Див.: Пісні та романи українських поетів / упоряд., вступна стаття і примітки Г. Нудьги. В 2 т. – К., 1956. – Т. 1. – С. 45-46.

13 Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К.: Изд-во при Киевском ун-те, 1989. – С. 472.

14 Див.: Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / за заг. ред. Смолія В. А. – К.: Вища школа, 2005. – С. 281.

15 Див.: Етнографічні писання Костомарова. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://history.org.ua/LiberUA/EtmKost_1930/EtmKost_1930.pdf

під час революції хотів було відновити гайдамаччину»¹⁶. Історик зі своїм тодішнім романтичним устремлінням, на відміну від Шевченка, приймав подібні тексти за народні¹⁷, а Кармалюка 1862 року в полеміці з польським публіцистом Зеноном Фішем (псевдонім Т. Падалиці) відносив до сонму героїв¹⁸. А Шевченко з його християнською свідомістю, що містила і засадничу категорію правди, вкрай негативно ставився до творення неправдивого фольклору. Міркую так: зрозумівши, що текст «Ой, Кармалюке...» є підробкою під народну пісню (може, й спеціально підсунутою Чуйкевичем), вирішив це доказати правленням тексту. Крім того, цей запис, як вважає П. Жур, було зроблено «напевне на прощання»¹⁹. Тому, найімовірніше маємо справу з прощальним жартівливим (навіть з долею сарказму) приятельським розігруванням, яке не було доведене до кінця. Між іншим, міркую, що можливо воно і є чи не основним доказом спростування версії, що Шевченко не відвідував Кам'яння-Подільського²⁰. П. Чуйкевич був переведений туди з Рівненської гімназії 4 червня 1846 року²¹, приїхав десь за три місяці до приїзду Шевченка, і міг бути ще під свіжим враженням від почутих на Волині «фольклорно-пісенних вправ» з боку поляків. Можна також припустити, що Шевченко вирішив, (можливо, і в ході обміну думками стосовно органічності народної пісні та підробок під неї) своїми виправленнями жартома показати, як недоладно («не по-народному») робляться такі тексти. Та він не встиг або не захотів навіть гаразд запам'ятати назва «Кармалюк». Про це переконливо свідчить другий, пізніший, зроблений уже на Волинській землі (бо йде після почаївських пісень) запис, де його рукою (радше запитально) написано: «о Кармилюки». Чи таке можливе, якби це прізвище тоді було широко знаним?

Отже, другий запис – це, зафіксований рукою Шевченка олівцем на останньому аркуші того ж альбому, не датований і нерозбірливий, текст такого змісту: «Ой поздоров, боже , царя Мико[льця?] / І царицю Катерину, / Що нам позволнь[о?], панове молодця, / Погуляти на годину – / в Сибіру». / Из песни о Кармилюки» (5, 273, 460-461). Композитор Д. Ревуцький, цитуючи запис, навіть поставив після такої несподіваної форми прізвища

16 Цит. за: за: Жур П. Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К., 1985. – С. 279.

17 Див.: Міяковський В. Костомаров у Рівному / В. Міяковський // Україна. – 1927. – № 3. – С. 49.

18 Подаю за: Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. К. Рыльский // Киевская старина. – 1903. – № 4. – С. 19.

19 Див.: Жур П. Дума про огонь... – С. 282.

20 Див. про це: Бендюг В. У яку погоду Шевченко блукав по Поділля / В. Бендюг. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: http://h.ua/story/97893/news_806613.html.

21 Див.: Юр М. Чуйкевич Петро Омелянович / М. Юр // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 6: Т-Я. – К., 2015. – С. 813.

знак «sic!» (з латинської — «так»). Цей знак вживається і в значенні «бачу помилку, але пишу, як в оригіналі», а також використовується для вказівки на важливість даного місця в тексті, згоди з ним або іронічного ставлення до нього читача, рецензента. Композитор відзначив, що уривок записано дуже нерозбірливо і подав його в такому вигляді: «Ой поздоров боже царя (отця?) І царицю Катерину, А що нам дозволила, понове — молодці погуляти на годину в Сибір(у). Пісня о Кармилюка (sic!)»²². Перед аналізованим записом на другій сторінці обкладинки того самого альбому тим самим почерком записано такий текст: «Ой сидить козак та на дорозі / Та сорочку латає...». Укладачі шеститомника творів Шевченка 1964 р. у коментарях зазначають: «Обидва записи є уривками невідомого пристосованого до сучасності варіанта поширеної пісні «Ой за горою, за крутою»: «Ой сидить сирота над канавою, / Рубашку латає; / Оглядівся по своїх карманах, / Що й копійки не має. / — Ой пом'яни, Боже, царя Павла, / Царицю Катерину; / Ой як мя Господь помилює, / В Сибірі не загину»²³. Так, саме «пристосованого». Думаю, що вони також свідчать, що Шевченко помітив це шляхетське «пристосування» і відреагував на нього реплікою: «Из песни о Кармилюки». Вона — іронічна, бо і в тексті згаданої пісні, і конструйованому під неї варіанті є згадка в майже вірнопідданському дусі про нелюбих Шевченкові царів, а антропонім гаданого героя «конструйованого варіанту» рукою Шевченка спеціально записаний в «рафіновано-російській» формі — «о Кармилюки». Втім, можливо, ця репліка з'явилася від згадки назви тексту «Piesn Karmaniuka» («Пісня Карманюка»), який поширювався малознаним польським літератором Теофілом Букаром, родом з села Ілляшівка (нині Старокостянтинівський район), де з др. пол. 1830-х років, і був, як вважається, вільним перекладом, частковим парафразуванням на польську мову «Повернувся я з Сибіру» і чи не першим записом, але латиницею²⁴. Принаймні, зрозуміло, що назвисько героя тоді було ще в стадії вироблення: «Карманюк» — у Букара, «Кармилюк» — у записі Чуйкевича, «Кармілюк» (або й «Кармілюка») — у Шевченковій репліці.

Вважаю, що згадані тексти зроблені спеціально «для пам'яті», для нагадування про зразки фальшування, бо вони єдині з публікованих Шевченкових записів народної творчості є уривками і не мають закінчення (це

22 Див.: Ревуцький Д. Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький // Пам'яті Т. Г. Шевченка: зб. статей до 125-ліття з дня народження. 1814-1939. — К., 1939. — С. 440.

23 Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах / Т. Шевченко. — К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1964. — Т. 6. — С. 574 (коментарі).

24 Див.: Киричів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Ф. Киричів. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 97-98; Дячок В. В. Постаць Устима Карманюка (Кармалюка) в історії Поділля: міфи та реалії / В. В. Дячок // Слідами історії Жмеринського краю: матер. І Жмеринської наук.-красн. конф. — Жмеринка-Вінниця, 2018. — С. 197.

стосується і тексту «Ой, Кармелюче...», якщо мати на увазі правки). Між іншим, в публікації цього запису в шеститомнику 1964 року після слів «Из песни» стоїть у квадратних дужках редакторський знак запитання²⁵, що означає сумнів у правильному прочитанні слова. Можливо, там стоїть «Из песен». На жаль, ми не можемо нині скористатися оригіналом запису, але мимоволі хочеться замінити «Из песни (песен) о Кармилюки» на – «Из басен о Кармилюки». Отже, другий аналізований запис підкріплює версію, що шляхетські «екзерсиси» стосовно «кармалюкіани» успішно поширювалися (а, можливо, частково й творилися) спершу на Волині і, що Шевченко про це знав і реагував негативно. При цьому доречно пригадати, що головний герой Шевченкової повісті «Варнак» був родом з Волині і саме там розпочинав свою мимовільну розбишацьку одісею, а серед інших персонажів твору зустрічаємо й ім'я «Магдалена». Очевидно, сюжетні моменти повісті «Варнак» були певним чином породжені авторською ремінісценцією тих літературних вправ стосовно благородних розбійників, про які поет дізнався на Поділлі та Волині, а ще – бажанням дати іншу, життєвішу, власне християнську, інтерпретацію теми.

Третій запис – досить відома письмова репліка Шевченка до внесеної в його «Журнал» («Щоденник») рукою студента Івана Лазаревського пісні «Повернувся я з Сибіру», ймовірним автором якої, як вважають Ю. Ролле, О. Русов, Д. Ревуцький, Г. Нудьга, був представник т. з. «української школи» в польській літературі Ян Комарницький²⁶. Ось цей текст: «Сочинение этой немудреной песни приписывают самому Кармелюку. Клевещут на славного льщаря. Это сочинение мизерного Падурь»²⁷. По-перше, з тексту зрозуміло, що запис про Кармелюка не є прямими роздумами про нього, а принагідною згадкою у зв'язку з визначенням авторства пісні. Ймовірно, що цей запис – відлуння певної дискусії, що відбулася напередодні, з тим же І. Лазаревським, і Шевченко погодився на нього, щоб побачити трансформацію тих літературних вправ, які знав, принаймні, ще з перебування на Поділлі і Волині. Чомусь же він раптом згадує про автора пісні. В такому разі вислів набирає і такого забарвлення: як іронічна відповідь на надмірне захоплення Кармелюком та приписування йому ще й «поетичних подвигів». По-друге, подібні репліки на почуте, прочитане чи побачене ми не раз подибуємо в його «Журналі», і за спостереженнями дослідників він є письменником «засадничо іронічним

25 Див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах / Т. Шевченко. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1964. – Т. 4. – С. 336.

26 Див.: Дячок В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми / В. Дячок, В. Яременко // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 124-125.

27 Шевченко Т. Дневник. Автобиография. Автографы / Т. Шевченко. – К., 1972. – запис 20. 05. 1858.

та самоіронічним»²⁸. На користь, такої характерної для Шевченка, глибокої «відгукувальної» саме іронії, стосовно постаті Кармелюка, що відбита в словах «клеवेशут на славного лицаря» є попередній запис у «Журналі» 29 серпня 1857 року про Степана Разіна (Шевченко іменує його «Сенькой») – теж ніби «народного героя», якого він теж називає «славним лицарем»: «Исторический бугор этот, – я не знаю, почему его называют бугром, – он и на вершок не выше окружающей его местности. И если бы лоцман мне не указал его, я бы и не заметил бы этой ничтожной твердыни славного лицаря Сеньки Разина, этого волжского барона и, наконец, пугала московского царя и персидского шаха. Открытые большие грабители испугались скрытого ночного воришки! Так белоголового великана хищника беркута пугает ничтожный нетопырь...». І далі – завершальний акорд іронії: «По словам того же рассказчика, Разин не был разбойником, а он только на Волге брандвахту держал, и собирал пошлину с кораблей, и раздавал ее неимущим людям. Коммунист, выходит»²⁹. При читанні цих іронічних рядків з пам'яті мимоволі зринає так зване «кармалюківське»: «Возьму гроші в богатого, Убогому даю, І так людей наділивши, Сам гріха не маю». Очевидно, Шевченко не любив «лицарів з великої дороги», якими б мотивами вони не керувалися. Про різко негативне ставлення Шевченка до «славного лицаря» Разіна свідчить і щоденниковий запис за 12 липня 1857 року: «Грязнее, грубее этих закоренелых раскольников я ничего не знаю. Соседи их, степные дикари киргизы, тысячу раз общежительнее этих прямых потомков Сеньки Разина»³⁰. «Епітет «славный лицарь» не повинен вводити в оману – Шевченко досить часто використовує і одне, і друге слово в іронічному, а то й сатиричному сенсі» – справедливо вказує Леонід Плющ. Він також коментує, що «немудренность песни» в її літературщині, бо вона є підробкою в дусі дворянської та міщанської літератури про великодушних розбійників а la Рінальдо Рінальдіні, насмішкувато згаданого в повісті «Варнак»³¹. По-друге, слід звернути увагу, що й безумовна іронія стосовно Т. Падури має порівняльний характер, співвідноситься з висловлюванням про Кармалюка. Одне те, що це висловлювання іде після слів про Кармалюка, а друге – що прикметник «мізерний» у словнику Шевченка має переважно значення «дуже малий», «дрібний», «кволий». «Мізерний» протиставляється «славному лицарю» і це протиставлення відбувається на однаковому іронічному рівні. Не міг же Шевченко справді

28 Див., наприклад: Пахаренко В. Незбагнений апостол / В. Пахаренко. – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 1999. – С. 77.

29 Шевченко Т. Дневник. Автобиография... – запис 29. 08. 1857.

30 Там само. – запис 12. 07. 1857.

31 Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів. – К., 2001. – С. 175.

вважати, що реальний Кармалюк здатний створити кращий твір, ніж записана в його «Журнал» хоч і «весьма немудреная» (теж іронізм), але таки відшліфована і загалом добротна пісня. На це вказує також і словосполучення «самому Кармелюку», де означальний займенник «сам» (як і в багатьох поетових творах) теж зримого іронічного відтінку (порівняємо: «... Сам изволил сегодня гуляти!» – в поемі «Сон (комедія)»; «І з собором / Іде сам кесар.» – в поемі «Неофіти»; «До того люд домуштрували, / Що сам фельдфебель дивувались...» – в поезії «Юродивий»)³² Він засвідчує, що Шевченко передусім мав на увазі не реальні дії та вчинки згаданих людей, а їх відображення в народній пам'яті та свідомості. При такому прочитанні можна помітити, що іронія переходить в сарказм: розбійника Кармалюка народ наділяє поетичними здібностями, а романтичні зусилля прислужитися своїми поезіями з боку поляка Падури не цінує і не визнає. Можливо, що Шевченко знав середовище, із якого поширилася записана пісня, а ім'я Падури використав як фонетично найзручніше для посилення сарказму, як ім'я-синонім найпліднішого з тих, хто продукував тексти під народні пісні. Авторитетний дослідник української народної пісні Григорій Нудьга про нього повідомляє: «Найпомітнішою фігурою серед поетів так званої української школи в польській літературі був Тимко Падура [...]. Згуртувавши навколо себе в савранському маєтку графа Ржевутського прихильників своєї утопічної ідеї відродження козацької України в спілці з шляхетською Польщею, Падура створив тут школу лірників, торбаністів, що вивчали складені ним пісні і розповсюджували їх серед панів та навколишніх селян»³³. Цікаво, що дослідник Р. Киричів зазначив: своєю реплікою про Падуру Шевченко «також фактично приєднав свій голос на користь Комарницького, оскільки останній справді належав до авторів, що звернулися до української мови під значним впливом Падури, що були до нього близькими, зокрема в савранський період»³⁴.

А ім'я Комарницького Шевченко не «зачепив», бо, можливо, від поляків знав, що (як повідомляє Григорій Нудьга) той дійсно симпатизував народу, і навіть тоді, коли йому «запропонували або залишити роботу духівника, або відмовитися від народної мови і складання пісень, – він пожертвував роботою і вмер у злиднях, але не відмовився від своїх переконань»³⁵. Доречно також враховувати, що в повісті «Прогулка с удоволь-

32 Див.: Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 3. – С. 1558.

33 Пісні та романси українських поетів / упоряд., вступ. стаття і прим. Г. Нудьги. В 2 т. – К., 1956. – Т. 1. – С. 45-46.

34 Киричів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Ф. Киричів. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 196.

35 Там само.

ствием не без морали» іронічні міркування про творчість Падури у зв'язку з читанням його книги займають чимало місця і зрештою повідомляється (без вказівки на прізвище), що історик А. Скальковський приписав запорожцям твір Падури «Гей, козаче, в ім'я Бога», а її Шевченко насмішкливо називає «вольно-польская песня»: «... эта вольно-польская песня столько же похожа на песню днепровских лицарей, сколько похож я на китайского богдыхана» (4, 211-212). І дійсно Аполон Скальковський в роботі «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» в першому виданні (Одеса, 1841) зазначав, що пісня створена запорожцями, а в другому (Одеса, 1846) визнав свою помилку (4, 564-коментар). Р. Киричів звертає увагу, що серед поляків теж були критики творчості Падури: непоодиноким з них в публікації 1842 року вважав, що українські вірші Падури «перехвалені в польських журналах, заперечував твердження рецензентів, що ці вірші нібито перейшли до народу і стали народними піснями», твердив, що той мав успіх лише «серед польських панів, тому лише їм можуть подобатися вірші, написані в їхньому дусі»³⁶. Падура нагадував полякам і українцям моменти спільної боротьби, але «Хмельниччину, гайдамаччину пояснював як тимчасову перевагу «неслов'янських елементів» в українстві, «бунтування заради наживи провідників» і, можливо, поділяв думку Міцкевича, який твердив, що «мазур, литовець, жид і українець повинні передусім себе почувати поляками»³⁷.

Проведений текстологічний аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Відразу впадає в око, що всі три записи мають принагідний (є реакцією на записане іншими чи, може, й почуте), уривчастий (у формі реплік або правок), іронічний характер. Вони пов'язані з псевдофольклором або фальшуванням усної народної творчості. І, думаю, для демонстрації цього, а не для публікації й були, власне, зафіксовані в непристосованому для таких записів місці. Зрозуміло, що Шевченко не збирався їх віддавати комусь до пісенних збірників для друкування, як це робилося з іншими текстами (5, 443). Він знав їхні джерела: «вольно-польская песня». Записи принагідно свідчать про різко негативне ставлення Шевченка до творення псевдофольклору.

За моїми спостереженнями іронія була своєрідним лаконічним засобом викладення думок поета, вміщуючи в собі і певні оціночні елементи. Записи показують (особливо два перших), що антропонім «Кармелюк» привертав увагу Шевченка лише в аспекті творення псевдофольклору, а реальним Карманюком він ніколи не цікавився. Його подорож на Поділля

36 Там само. — С. 192.

37 Див.: Кармазіна М. Становлення українських еліт (кінець XIX — початок XX сторіччя) / М. Кармазіна // Розбудова держави. — 1998. — № 3/4. — С. 105; Горбач О. Поет на межі двох епох і двох культур / О. Горбач // Сучасність. — 1961. — № 7. — С. 35.

та Волинь тривала з 25 вересня до бл. 25 жовтня 1846 року³⁸ – час достатній для того, щоб почути і якимось чином зафіксувати реальні біографічні факти чи народні перекази, якби вони дійсно поширювалися і вплинули на поета і художника. Крім того, до такого інтересу чи, тим паче, захоплення його не могла спонукувати й родова пам'ять. Шевченкові батьки зі старшими трьома дітьми і новонародженим Тарасом деякий час проживали в Моринцях (1810-1815), де Яким Бойко купив для зятя, батька Тараса, грунт і хату «ледацюги й великого злодія» Копія (Колесника), якого за це Енгельгардт «завдав чи в Сибір, чи в москалі». Копій втік, зібрав ватагу, отаборився в лісі під Моринцями і за розповідями з того кубла «почав ... набігати на людей та грабувати робом розбішацьким, по-гайдамацьки з ножем за халявою». Зокрема, родичі Шевченка розповідали О. Кониському, що цей розбійник тероризував і сім'ю маленького Тараса: «Прийде було серед глухої ночі, стукається в вікно. Шевченко відчинить кватирку, питає: «Хто і чого тобі треба?», – а той відповідає: «Копій, от хто! З товариством прийшов до тебе в гості. Забрав єси мій грунт і хату, дак тепер годуй нас. Не даси по-чеськи, – так даси по-песьки». Отаким робом Копій чисто об'їв Шевченка; за недовгий час забрав у його дванадцятєро овечат і корову та ще й каже: «Корову з'їмо, хату спалимо і самого тебе замордуємо. Не хочеш сього, дак геть з моєї хати вибирайся [...]. Мусив послухатися»³⁹. Записи також показують, що Шевченко, можливо, володів певною інформацією стосовно літературного конструювання пісні «Повернувся я з Сибіру», але деталями не переймався, вважаючи це неприродним процесом і творчим марнотратством.

В 1891 році один з варіантів пісні «Повернувся я з Сибіру» в мазурковому ритмі був записаний в Києві Миколою Лисенком від внука члена савранського гуртка Грегора Відорта-Франца і після опрацювання ним музика почала звучати в народній тональності, а текст починався словами «За Сибіром сонце сходить»⁴⁰. Після цього пісня стала дуже популярною, але не думаю, щоб такий її початок сподобався Шевченкові, бо для нього «Сибір несходима» була символом рабства, а сонцем правди, як і в християнському богослов'ї, завжди залишався Христос.

За відсутності об'єктивних даних про ставлення Шевченка до особи реального Устима Карманюка (ми навіть не знаємо чи відоме було поетові ім'я подоліянина), варто замислитися над тим, як би він міг оцінювати його дії зі своїх світоглядних позицій. Неупереджені науковці вже давно

38 Див.: Жур П. Труді і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. Жур. – К.: Дніпро, 2003. – С. 137-140.

39 Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / упор. Смілянська В. Л. – К.: Дніпро, 1991. – С. 30 (і примітка).

40 Див.: Дячок В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру»... – С. 124.

довели, що світобачення Шевченка формувалося під впливом гуманістичних християнських ідей і постійно живилося ними⁴¹. Як переконливо показав ще Дмитро Чижевський, основою поєстоного світогляду були антропоцентризм і христоцентризм⁴². Це наклало відбиток і на його трактування історичних процесів. Шевченко яскраво пояснював своїм поетичним словом, але не схвалював кровопролитних і жорстоко-насильницьких шляхів вирішення протиріч, як у минулому, так і в сучасному. Навіть тоді, коли в Шевченковій поезії після глибоких розчарувань з'являється образ сокири, він подається «з позицій пророкування – перестороги»⁴³ («У Бога за дверми лежала сокира»), бачення «лихої, тяжкої години» («Я не нездужаю нікроу»). Кроу у його творах має глибоку архетипну символіку (наприклад у творах «Гайдамаки», «Чигрине, Чигрине», «Кавказ», «Заповіт»), що пов'язана з відродженням українців і християнською жертвністю, а не закликом нищення інших людей⁴⁴. Особливо поета жахала примара братовбивчої громадянської війни. Про це яскраво свідчать його палкі поетичні звернення – волення до української еліти та нагадування їй про моря пролітої братньої крові, про втрачені духовні цінності. Не міг Шевченко, і як християнин, і як естетично розвинена людина, поділяти примітивну ідеологію: відбирай в одних і роздавай другим – і тим позбудешся гріха. Тим паче, не міг схвалювати душогубства.

Тема розбійництва особливо цікавила Шевченка в невольничий період його життя і творчості, коли потужно нарощувався християнський світогляд поета (друга «Москалева криниця», «Варнак» та інші твори). Але в якому сенсі приваблювала? Блискучий пошук відповіді на це питання здійснив Л. Плющ, подавши цілком переконливі висновки. «Оповідання бувальців, власні спостереження й власна аналіза серця розбійника, історія переродження бунтівників – все це приводило Шевченка до негативної оцінки навіть шляхетних розбійників і вело далі – до образу розбійників розкаяних, перероджених, відроджених. При цьому Шевченко не схиляється ні перед патріотичними, ні перед церковними авторитетами» – пише він. Поета, зазначає дослідник, цікавили з одного боку, «ті психологічні процеси, що відбуваються в серці розбійника, коли він стає на шлях помсти, а з другого, коли повертається на праведний шлях»⁴⁵. Дійсний Кармалюк не міг би суттєво допомогти письменнику в його твор-

41 Див., наприклад: Пахаренко В. Вказ. праця.

42 Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – С. 170.

43 Плющ Л. Вказ. праця. – С. 176.

44 Див., наприклад: Яременко В. «Як понесе з України...» (Непроминальна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари) / В. Яременко // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 141-147.

45 Плющ Л. Вказ. праця. – С. 177-178.

чих пошуках, бо, як і його ушляхетнений літературний образ, великих мук каяття, здається, не спізнав. Втім, висловлюю припущення, і вигаданий Кармалюк, можливо, дещо прислужився Шевченкові в такому сенсі: якщо в час прибуття на Поділля він ще міг поблажливо ставитися до фальшування народних пісень, то після шляхетських міфологемних потуг стосовно «кармалюкіани», здається, переходить до категоричного засудження цього шкідливого для моралі і науки явища. Ось що писав поет з Новопетровського укріплення в листі до Якова Кухаренка 22 квітня 1857 року, розповідаючи про наповнену фольклором книгу П. Куліша «Записки о Южной Руси»: «Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книжка його вийшла добра, щира і розумна» (6, 124). «Нічого не додавати від себе» – таке кредо було в Шевченка при популяризації народної творчості. І взагалі у вивченні минулого.

Розглянута тема дозволяє увиязити бачення Шевченком соціальних процесів в історії і не подавати його одноформно, зокрема як апологетику любых діянь простолюдю, якщо вони мають якесь відношення до існуючої в суспільстві соціальної нерівності, особливо до потворного явища кріпаччини. Справа не в «замовчуванні соціальних емоцій та орієнтацій» Шевченка⁴⁶, його революційності, а в точнішому з'ясуванні поетових поглядів на шляхи досягнення сподіваної волі та справедливості.

Були публікації й уже успішно захищена дисертація, в яких на основі незаперечних джерельних матеріалів доведено: історичний Устим Карманюк (Кармалюк), хоч і був по-своєму вольовою людиною, але його дії зовсім не пов'язані з боротьбою за соціальну справедливість чи національне визволення⁴⁷. Це був тип людини, який наближався до тих персон, яких з легкої руки Панаса Мирного можна назвати «пропащою силою». Ті, хто безпідставно намагаються використовувати ім'я Шевченка для уславлення міфічного Кармалюка, ідуть проти правди. Ба більше: вони роблять «ведмежу послугу» пам'яті Тараса Шевченка, бо тим самим викривляють його світогляд, історіософію, моральні цінності. Навіть, можна помітити елементи зневажання його пам'яті, бо ж Шевченко іронізував і засуджував дотичні до цієї постаті явища (псевдофольклор, розбійництво), а його по суті подають як їх апологета. Дослідження показують, що Шевченко тверезо оцінював те, що нині вже склало цілий своєрідний «комплекс Кармалюка». Не турбуймо ж пам'яті поета фальшивими потугами взя-

46 Див.: Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 598.

47 Див.: Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1; Дячок В. В. Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813-1835): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Дячок. – К., 2000.

ти його в союзники для звеличення того, що прославленню не підлягає. А Кармалюка назагал треба подавати як літературного героя і яскравий образ певних людських устремлінь і прагнень. Є теза про існуючий на середину XIX ст. серед українства своєрідний запит на героїчного борця з несправедливістю, але я не поспішав би з твердженням, що у зв'язку з цим «українська народна культура так органічно сприйняла образ національного Робін Гуда»⁴⁸. Для такого висновку бракує доказів. Та й не завжди літературні образи легко переселяються в загальнокультурний контекст, хіба що в тоталітарних суспільствах (здається, Кармалюк у своїй міфічно-класовій повноті саме тоді й з'явився). Тим паче, коли це стосується такого широкого за змістом поняття як народна культура. А вже споруджені музеї, присвячені Кармелюку, як і пам'ятники, треба залишити, але перепрофілювати їх у напрямку розповідей про формування в людській свідомості, зокрема і за допомогою літератури та ідеології, певних стереотипів, уявлень, образів, міфів, що пов'язані з людськими сподіваннями і надіями, подавати їх як пам'ятки епохи, як свідчення мірила вибору людських цінностей і пріоритетів тощо.

48 Див.: Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття / Ю. С. Земський. — Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011. — С. 283.